

Marita Brčić Kuljiš

Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, Poljička cesta 35, HR–21000 Split
mbracic@ffst.hr

Sloboda govora u filozofiji Immanuela Kanta

Sažetak

Sloboda govora u filozofiji Immanuela Kanta nije obrađena ni sustavno, ni sistematično, ali bez sumnje možemo tvrditi da je riječ o središnjoj temi njegove političke filozofije. Da bismo uopće mogli razumjeti slobodu govora u njegovoj filozofiji potrebno je uzeti u obzir svu složenost njegova poimanja slobode kao takve, ali i specifičnosti slobode govora općenito. Ako krenemo od pretpostavke da je sloboda govora artikuliranje vlastitog argumentiranog i jasnog stava sugovorniku/javnosti/publici, onda nam postaje jasno da nam je za razumijevanje slobode govora u Kantovoj filozofiji potrebno razumijevanje njegova koncepta slobode općenito, pojašnjenje javnosti, razlikovanja javnog i privatnog prava, razumijevanje njegove pravne teorije, ideje države itd. Međutim, puno razumijevanje koncepta slobode govora u Kantovoj filozofiji, kao i bilo kojeg drugog koncepta, nije moguće postići ukoliko se ne pretpostavi razlikovanje i preklapanje fenomena i noumena kao dviju ključnih odrednica njegove filozofije. Uzimajući u obzir da je sloboda govora, po Kantu, i prirodno i pozitivno pravo u ovom tekstu ćemo slobodu govora prikazati iz dviju perspektiva. Prva perspektiva odnosi se na ulogu slobode govora u osobnom razvoju pojedinca, ali i usavršavanju ljudske vrste, a druga na ulogu slobode govora u izgradnji legitimne i pravedne političke zajednice.

Ključne riječi

Immanuel Kant, sloboda, sloboda govora, prosvjetiteljstvo, legitimitet

Uvod

Immanuel Kant u svojoj se filozofiji nije bavio slobodom govora na sustavan i sistematičan način,¹ ali sloboda govora stoji kao potporanj čitavoj njegovoj praktičkoj filozofiji jer je uzima kao pretpostavku osobnog razvoja pojedinca i vrste te uspostave legitimne i pravedne državne vlasti. Sloboda djeluje kao pokretač razvoja i pojedinca i društva.

Razmišljajući o slobodi govora u Kantovoj filozofiji potrebno je uzeti u obzir svu složenost njegova poimanja slobode kao takve, ali i specifičnosti slobode govora općenito. Ako krenemo od pretpostavke da je sloboda govora (temeljno ljudsko) pravo na artikuliranje vlastitog argumentiranog i jasnog stava sugovorniku/javnosti/publici, onda nam je za razumijevanje slobode govora u Kantovoj filozofiji, osim razumijevanja njegova koncepta slobode općenito, potrebno i pojašnjenje koncepta javnosti, razlikovanja javnog i privatnog prava, razumijevanje njegove pravne teorije, ideje države itd. Pretpostavka svega toga je uzajamni odnos etičke i političke teorije jer sloboda govora shvaćena kao pravo podrazumijeva obje dimenzije Kantove filozofije. Dok politička teorija omogućava slobodu govora kao javno pravo, etička teorija, kako ćemo vidjeti, snaži čovjeka da to pravo koristi na ispravan način.

1

Kristi Sweet, »Kant on Free Speech: Criticism, Enlightenment, and the Exercise of Judgement in the Public Sphere«, *Kantian Review* 29

(2023) 1, str. 61–80, ovdje str. 61, doi: <https://doi.org/10.1017/S136941542300047X>.

Međutim, puno razumijevanje koncepta slobode govora u Kantovoj filozofiji, kao i bilo kojeg drugog koncepta, nije moguće postići ukoliko se ne pretpostavi razlikovanje i preklapanje fenomena i noumena. Kako nam je poznato, filozofijom transcendentnog idealizma Kant povezuje svijet pojava i svijet ideja jer ne uzima pojave iz samog iskustva »nego iz razumskih kategorija i sudova te umskih ideja kako bi njihova spoznaja mogla važiti apodiktično.«² Taj specifičan odnos fenomenalnoga i noumenalnog svijeta služi kao okvir unutar kojeg Kant razvija čitavu svoju filozofiju.

Na razmeđu fenomenalnoga i noumenalnog svijeta stoji čovjek koji čini samo središte Kantove filozofije. U *Kritici čistog uma* Kant analizira čovjeka kao spoznajnog subjekta, dok je u *Kritici praktičkog uma* čovjek predstavljen kao moralni subjekt. I kao spoznajni i kao moralni subjekt, čovjek bi trebao biti autonoman subjekt i to na temelju samozakonodavstva uma. Osim te pretpostavke, Kant nam želi ponuditi i apriorne principe koji će omogućiti postizanje objektivnosti, univerzalnosti, odnosno, preciznije kazano, čovještva kao takvog. Sve navedeno moguće je zato što je čovjek kod Kanta shvaćen kao umno biće, ali je shvaćen i kao teorijsko i praktičko biće; osjetilno i inteligibilno biće, odnosno biće koje se kreće između prirodnog kauzaliteta i kauzaliteta slobode.

»Sloboda pak bila bi ono svojstvo kauzaliteta po kojemu on može djelovati nezavisno od tuđih uzroka koji bi ga određivali, kao što je prirodna nužnost svojstvo kauzaliteta svih bezumnih bića, da ih utjecaj tuđih određuje na djelovanje.«³

Zahvaljujući svome umu, čovjek je u stanju djelovati i neovisno o svojim prirodnim nagnućima te je, zahvaljujući tome, jedino biće koje je usmjereno na svrhovitost kao takvu. Kant, stoga, navodi:

»Čovjek i uopće svako umno biće egzistira kao svrha sama o sebi, ne samo kao sredstvo za proizvoljnu upotrebu za ovu ili onu volju, nego se svagda mora smatrati ujedno kao svrha u svim svojim djelovanjima, bilo da su upravljena na njega samoga ili na druga umna bića.«⁴

Sve navedeno posljedica je 'kopernikanskog obrata' koji čovjeka prepoznaje kao svrhu po sebi jer više nije ni slika božja, ni prirodna kreatura, nego biće određeno svojom sviješću i savješću.⁵

Čovjek, dakle, da bi bio čovjek treba biti slobodan, a za Kanta biti slobodan znači biti praktičan odnosno, kako ćemo vidjeti, uvjetovan umom i dobrom voljom.

»Pojam slobode čisti je umni pojam koji je za teorijsku filozofiju upravo zato transcendentan, tj. takav da se ne može prikladno oprimirati ni u kakvom mogućem iskustvu, te dakle nije predmet moguće nam teorijske spoznaje i uopće ne može vrijediti kao konstitutivan, nego tek kao regulativan – i to samo negativan – princip spekulativnog uma, ali u praktičnoj uporabi uma dokazuje svoju stvarnost praktičnim načelima koja kao zakoni, kauzalnost čistoga uma, neovisno o svim empirijskim uvjetima (o osjetilnome uopće) određuje htijenje i dokazuje u nama čistu volju iz koje potječu čudoredni pojmovi i zakoni.«⁶

No, kada je čovjek u svom djelovanju slobodan? Odgovor na to pitanje krije se u *metasimbiozi* čistog (praktičkog) uma i (dobre) volje. Čovjek može djelovati i neovisno od te *metasimbioze*, ali onda ni djelovanje, a ni sâm čovjek ne ostvaruju puninu slobode onako kako je Kant zamišlja. Povezanost čistog praktičkog uma i volje zasnovana je na sposobnosti čovjeka, kao umnog bića, da u sebi prepozna i otkrije kategorički imperativ odnosno moralni zakon *a priori*. Zahvaljujući toj sposobnosti, ljudski um, koji je u ovom kontekstu shvaćen kao čist i praktičan, daje podršku volji da bude autonomna i samozakonodavna.⁷ Volja, onako kako je Kant shvaća, ima mogućnost autonomije i samozakono-

davstva upravo zato jer je lišena svega empirijskog i izvanjskog, a jedino što je ispunjava je moralni zakon koji razotkriva čisti um u sebi samome. Takva je volja onda shvaćena kao dobra volja. Na temelju toga, volja postaje praktička odnosno slobodna jer su njeni pokretači moralni zakon te čisti praktički um koji omogućava čovjeku djelovanje i neovisno o prirodnim nagnućima. U toj združenosti volje, uma i moralnog zakona, potvrđuje se čisti um koji je na neuvjetovan način praktički.

»Ako je on naime kao čist um zaista praktički, onda on svoj realitet i realitet svojih pojmova dokazuje djelom, a svako mudrovanje protiv mogućnosti da to jest, uzaludno je.«⁸

Povezujući moral i slobodu preko čistog uma koji zahvaljujući dobroj volji postaje praktički, čovjek zapravo postaje spona, kako ćemo vidjeti, univerzalnih načela i individualne prakse.

Po Kantovu mišljenju, sloboda je zapravo antinomija čistog uma, odnosno jedina ideja spekulativnog uma za čiju mogućnost mi znamo *a priori*, iako je ne uviđamo, jer je ona uvjet moralnog zakona koji mi znamo.⁹ S obzirom na to da su sloboda i moralni zakon uzajamno ovisni, onda se sloboda i shvaća kao maksimum uvjetovano individualno voljno djelovanje koje je zapravo iskaz univerzalizacije na način prikazan u kategoričkom imperativu. Odnosno:

»Radi samo prema onoj maksimi za koju ujedno možeš htjeti da postane općim zakonom.«¹⁰

Kant, kako nam je poznato, maksimu shvaća kao subjektivni princip htijenja koja, kada je riječ o djelovanju iz dužnosti, ostvaruje sadržaj kategoričkog imperativa. Taj pojam dužnosti u sebi sadržava pojam dobre volje pa shodno tome i pojam moraliteta.¹¹

Međutim, ako volja traži zakon svog djelovanja negdje izvan sebe odnosno izvan uma, onda ona prelazi iz stanja autonomije u stanje heteronomije; iz stanja moraliteta u stanje legaliteta; djelovanje iz dužnosti postaje djelovanje prema dužnosti, a kategorički imperativ se zamjenjuje hipotetičkim imperativom. Time završava prostor istinske slobode i nastaje prostor prividne slobode. Sudbinski susret idealnog i realnog. Sloboda tako postaje poveznica između noumenalnog i fenomenalnog, teorijskog i praktičkog, osjetilnog i inteligibilnog svijeta, odnosno poveznica između onoga što jest i što bi trebalo biti.

2
Goran Sunajko, »Pogovor«, u: Immanuel Kant, *Kritika čistog uma*, prev. Viktor D. Sonnenfeld, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2021., str. 493–520, ovdje str. 496.

3
Immanuel Kant, *Osnivanje metafizike čudoređa*, prev. Viktor D. Sonnenfeld, Feniks, Zagreb 2003., str. 71.

4
Ibid., str. 49.

5
Vladimir Filipović, »Pogovor – Kantova etika«, u: Immanuel Kant, *Kritika praktičnoga uma*, prev. Viktor D. Sonnenfeld, Kultura, Zagreb 1956., str. 191–216, ovdje str. 196.

6
Immanuel Kant, *Metafizika čudoređa*, prev. Dražen Karaman, Matica hrvatska, Zagreb 1999., str. 18–19.

7
I. Kant, *Osnivanje metafizike čudoređa*, str. 63.

8
Immanuel Kant, *Kritika praktičkoga uma*, prev. Viktor D. Sonnenfeld, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2022., str. 7.

9
Ibid., str. 8.

10
I. Kant, *Osnivanje metafizike čudoređa*, str. 41.

11
Ibid., str. 56.

No, da sloboda ne bi ostala samo nedohvatljiva i spekulativna težnja, Kant je, kao najvažnije prirodno pravo pojedinca, postavlja u sâm temelj svoje političke i pravne teorije. Odnosno, država i pravni sustav, izgrađeni na zasadama uma, po Kantu, neophodni su uvjeti ostvarenja i zaštite slobode kao prirodnog prava. I za Kanta, kao i za Hobbesa, sloboda u prirodnom stanju odnosno ne-umnom stanju je divlja i bezakonita te upravo ta situacija sile i bezakonja vodi čovjeka k umu odnosno k zakonu i pravu. Jer, Kant smatra da sloboda treba samu sebe ograničavati.¹² Dakle, da bi se sloboda uopće mogla realizirati ona treba biti postavljena u granice na koje sama sloboda pristaje. Kaos tada postaje red, a granice reda uspostavlja um. Takvim pristupom Kant stvara čaroliju kojom povezuje slobodu, moral i um, ali i etiku i politiku.

Aktualizacija prirodne slobode kao prava ostvaruje se prelaskom iz stanja ne-prava (prirodno stanje odnosno stanje neprepoznavanja slobode kao prava) u pravno stanje (umno stanje koje prepoznaje slobodu kao pravo), jer prema Kantu »jedino pravno stanje osigurava uvjete pod kojima svatko može ostvariti svoje pravo«. ¹³ Tu je riječ o uspostavljanju države na temelju društvenog ugovora kojim se jamči uspostavu javnog prava odnosno građanskog uređenja koje pretpostavlja odnos slobodnih pojedinaca koji su podvrgnuti zakonima. U tom kontekstu potrebno je naglasiti razlikovanje unutarnje i vanjske slobode. Dok je unutarnja sloboda (dužnost prema sebi), sloboda koja se ostvaruje kada čovjek djeluje prema maksimi svoje volje, dotle je vanjska (pravna) sloboda (dužnost prema drugima) zapravo sloboda određena objektivnim zakonima koji su prisilnim putem obvezujući za sve članove političke zajednice.¹⁴

Iz svega navedenog prepoznamo dualnost ili dvoslojnost Kantove filozofije koja je prisutna u svakom aspektu pa tako i u shvaćanju slobode govora. Kant slobodu shvaća i kao prirodno pravo, ali i kao pozitivno pravo pa ćemo shodno takvom shvaćanju i slobodu govora analizirati iz dvije perspektive. Prva perspektiva odnosi se na ulogu slobode govora u osobnom razvoju pojedinca, ali i usavršavanju ljudske vrste, a druga na ulogu slobode govora u izgradnji legitimne i pravedne političke zajednice.

Sloboda govora, osobni razvoj pojedinca i usavršavanje vrste

Kako sloboda govora utječe na osobni razvoj pojedinca, a kako može utjecati i na usavršavanje vrste? Kantova filozofija, i teorijska i praktička, o tome nam kaže i puno i malo, ovisno kako je čitamo. Možda najznačajniji tekst koji nam izriječkom nudi ideju slobode govora u Kantovoj filozofiji jest *Odgovor na pitanje: Što je to prosvjetiteljstvo?*

Prosvjetiteljstvo Kant ne shvaća kao povijesno razdoblje koje se dogodilo i završilo već kao proces koji traje kontinuirano jer aktualizira mogućnost slobode, a svako odustajanje od prosvjetiteljstva je zapravo odustajanje od slobode. Preciznije kazano, prosvjetiteljstvo je izlazak čovjeka iz stanja samoskrivljene nepunoljetnosti odnosno iz stanja da se vlastiti razum upotrebljava bez vodstva drugoga.¹⁵ Za izlazak iz stanja nepunoljetnosti potrebno je odlučnosti i hrabrosti, pa je za Kanta lozinka prosvjetiteljstva:

»Imaj hrabrosti koristiti se vlastitim razumom.«¹⁶

Međutim, korištenje vlastitog razuma na slobodan način podrazumijeva artikulaciju pravila uma odnosno pravila čistog praktičkog uma.

U svojoj filozofiji Kant radi razliku između razuma i uma jer je to, među ostalim elementima, i potvrda razlikovanja čovjeka kao osjetilnog, ali i inte-

ligibilnog bića. Po Kantovu mišljenju, razum reflektira osjetilnu spoznaju, a um reflektira razum čime se zapravo potvrđuje pronalaženje srednjeg puta između empirizma i racionalizma. Osim toga, s obzirom na to da svaka spoznaja može biti i individualna i univerzalna, veza između razuma i uma je neraskidiva. Iako je osjetilna odnosno iskustvena spoznaja početak svake individualne spoznaje, njena se univerzalnost odvija izvan osjetilnosti. Istinitost ili neistinitost neke osjetilne spoznaje, stoga se razvija kroz odnos osjetilne danosti prema razumu jer »pojmovi su bez zorova prazni, a zorovi bez pojmova slijepi«. Razum je tako usmjeren na razumijevanje pojedinačnih predodžbi koje dolaze iz iskustva,¹⁷ a koje u spoznaju pretvaraju apriorni oblici naše svijesti (prostor i vrijeme; te dvanaest kategorija) koji imaju neograničen broj kombinacija.¹⁸ U tom procesu nastaju pojmovi kao oblik misaonog jedinstva osjetila i razuma. Koja je onda funkcija uma? Iako se um osjetilnim danostima ne bavi direktno, ipak je indirektno odnosno preko razuma usmjeren na njih jer je zadatak uma svu tu raznoliku razumsku spoznaju sintetizirati *a priori* pomoću pojmova koje Kant naziva *umskim jedinstvom*.¹⁹

Vidjeli smo ranije da je teorijska upotreba uma usmjerena na moći spoznavanja, a praktička upotreba uma na odredbene razloge volje. Po Kantovu mišljenju, čovjek upravo kao umno biće jest biće mogućnosti odnosno biće slobode. Kao biće slobode, čovjek je praktičko biće, a u svom se djelovanju može voditi subjektivnim načelima ili maksimama, koje su obvezujuće za njegovu volju, ali i objektivnim moralnim zakonom, koji je imperativan za sva umna bića. Čovjek djeluje slobodno onda kada subjektivna максима može poslužiti kao princip općeg zakonodavstva, tj. kada poistovjećuje i individualno i univerzalno jer poštuje pravilo kategoričkog imperativa koji kaže »djeluje tako da максима tvoje volje [...] u svakom trenutku može vrijediti kao princip općeg zakonodavstva«.²⁰ To poistovjećivanje čovjek može postići kada slijedi pravila čistog praktičkog uma. Vidjeli smo ranije da je upravo pojam slobode potpuno usmjeren na (čisti) praktički um s obzirom na to da se apriorni moralni zakon na taj način artikulira kao jedina pretpostavka trebanja koje omogućava slobodu.

»Pojam slobode jest kamen spotaknuća za sve empiriste, ali i ključ za najuzvišenija praktička načela za kritičke moraliste, koji pomoću njega uviđaju da nužno moraju postupiti racionalno.«²¹

Kada Kant 'naređuje' čovjeku da se koristi vlastitim razumom, on zapravo nastoji oslobađanjem razuma individualno artikulirati um. Odnosno, da ono

12

Vidi više u: Immanuel Kant, »Ideja opće povijesti s gledišta svjetskog građanstva«, u: Immanuel Kant, *Pravno-politički spisi*, prev. Zvonko Posavec, Politička kultura, Zagreb 2000., str. 17–32.

13

I. Kant, *Metafizika čudoređa*, str. 97.

14

Vidi više u Marita Brčić, »Izvori liberalnog mišljenja u filozofiji Immanuela Kanta«, *Filozofska istraživanja* 26 (2006) 4, br. 104, str. 783–797, ovdje str. 788.

15

Immanuel Kant, »Odgovor na pitanje Što je to prosvjetiteljstvo?«, u: I. Kant, *Pravno-politički spisi*, str. 33–41, ovdje str. 35.

16

Ibid.

17

G. Sunajko, »Pogovor«, str. 509.

18

V. Filipović, »Pogovor«, u: Immanuel Kant, *Dvije rasprave*, prev. Viktor D. Sonnenfeld, Matica hrvatska, Zagreb 1953., str. 235–252, ovdje str. 242.

19

G. Sunajko, »Pogovor«, str. 509.

20

Vidi više u: M. Brčić, »Izvori liberalnog mišljenja u filozofiji Immanuela Kanta«.

21

I. Kant, *Kritika praktičkoga uma*, str. 11.

uvjetovano, subjektivno, maksima, tj. ono što proizlazi iz razuma, krene u smjeru neuvjetovanog i apsolutnog, tj. onog što proizlazi iz uma.

»Mi naime samo kažemo da nešto spoznajemo umom kad smo svjesni da smo to mogli znati i onda, da nam se to u iskustvu nije tako pojavilo.«²²

Kada se pojedinac ne koristi vlastitim razumom, pa shodno tome nema mogućnosti artikulirati um, izostaje i sama mogućnost slobodnog mišljenja, pa shodno tome i slobodnog djelovanja koje treba biti rezultat uma. Jer, kako Kant navodi:

»Ako imam knjigu koja misli umjesto mene, dušebrižnika koji umjesto mene ima savjest, liječnika koji mi propisuje dijete itd. onda zacijelo nije potrebno da se sam trudim. Nema potrebe da mislim kad mogu samo platiti; netko drugi će već za mene preuzeti mrski posao.«²³

Kant to dodatno radikalizira navodeći kako je to stanje nepunoljetnosti i takvo ne-razumsko ponašanje postalo sastavni dio ljudske prirode. Čovjek tako pristaje na izvanjsko upravljanje razumom koje se odvija preko pravila i formula. Sve to dovodi do mehaničkog korištenja uma odnosno do zloupotrebe njegove prirodne obdarenosti, odnosno dolazi do uspostavljanja okova neprestane nepunoljetnosti.²⁴ Rezultat je izostanak slobode mišljenja, pa shodno tome i slobode govora.

Vidjeli smo ranije da je prirodna obdarenost uma, u ovom kontekstu (čistog) praktičkog uma, sadržana u usmjerenosti i artikuliranju slobode preko moralnog zakona.

»Moralni zakon najprije objektivno i neposredno određuje volju u sudu uma.«²⁵

S obzirom na to da preko uma određuje volju, moralni zakon omogućava slobodu djelovanja, što zapravo znači da je svako slobodno djelovanje zapravo moralno. Međutim, to je moguće jedino ako se odbaci shvaćanje uma kao mehaničkog oruđa i prepozna ga se čistim i praktičkim jer se tu otvara prostor slobode, a shodno tome i prosvjećenosti. U tom kontekstu, ključnu ulogu igra sloboda govora koja nije shvaćena kao pravo pukog govorenja već artikuliranje slobode mišljenja koje se odvija prema univerzalnim zakonima uma. Sloboda govora tako pretpostavlja hrabrost. Hrabrost za izreći ono što se razumom samostalno promislilo, a umom univerzaliziralo i javno izrazilo.

Iako je svaki čovjek pozvan u taj proces, kod Kanta nalazimo dozu skeptičnog optimizma, pa stoga navodi kako je malo onih »kojima je pošlo za rukom izbaviti se vlastitim njegovanjem svoga duha iz stanja nepunoljetnosti i svoj hod ipak učiniti sigurnim«.²⁶ Nekoliko je razloga za to. Jedan od razloga svakako je ugodnost stanja nepunoljetnosti koje ne traži ni odgovornost ni hrabrost. Drugi se razlog skriva u složenoj ulozi 'skrbnika'. Skrbnici su, s jedne strane, doveli ljude u stanje nepunoljetnosti, a s druge strane upravo su oni, po Kantu, neophodne lučonoše prosvjećenosti. Taj skeptični optimizma ipak otvara prostor slobodi pa Kant navodi kako se čak i u gomili nad kojom su postavljeni skrbnici može pojaviti nekolicina koja će, zahvaljujući samostalnom mišljenju, zahvaljujući slobodnom korištenju razuma, odbaciti jaram nepunoljetnosti i tu ideju nastaviti širiti oko sebe.²⁷ Vrhunac je tako shvaćene slobode aktualizacija vlastitog uma u javnosti.²⁸ Sloboda govora uvijek je javna, a javna upotreba uma u ovom kontekstu jest prakticiranje uma kroz slobodu govora.

Kant razlikuje javnu i privatnu upotrebu uma. Privatna upotreba uma obvezatna je kada smo u službi države, dok je javna upotreba uma neophodna znanstvenicima i stručnjacima. Posebno je specifična situacija kada svećenik nastupa kao stručnjak.

»U svojstvu stručnjaka on ima punu slobodu, pa je usto čak i pozvan da publici priopći sve svoje brižljivo ispitane i dobro promišljene misli o pogreškama u onom značenju, kao i prijedloge za bolje uređenje crkve i religije.«²⁹

Javna upotreba uma odnosno slobodan govor stručnjaka jest govor u vlastito ime odnosno iznošenje vlastitih stavova te stručnjak, koji se smatra, po Kantu, skrbnikom naroda, ne smije ponovno postati nepunoljetan već zaslužuje neograničenu slobodu u javnom korištenju vlastitog uma.³⁰

Kant se, kako vidimo, posebice osvrće na kruta religijska uređenja u koje službeno nitko ne smije posumnjati te navodi da svaki oblik zatvaranje mišljenja i uvjeravanja kako je postignuta apsolutna istina po pitanju nekih spoznaja šteti ne samo tom razdoblju ljudske povijesti nego i budućim generacijama.

»Doduše, čovjek može za sebe, a i onda samo na neko vrijeme, odgoditi prosvjećenost u onome što mu je dužnost znati. Ali, da se nje odrekne, to bi za njegovu ličnost, a još više za potomstvo, značilo povrijediti i nogama pogaziti sveta prava čovječanstva.«³¹

Po Kantovu mišljenju, na to nema pravo ni narod, ni monarh koji bi »svoju vlast omalovažavao da u svojoj državi potpomaže duhovni despotizam nekolicine tirana protiv preostalih podanika«.³²

Javna upotreba uma odnosno sloboda govora je pravo, ali i dužnost svakog pojedinca jer, osim vlastite prosvjećenosti, on ima obvezu i prema čovječanstvu u cjelini kako mu zapovijeda kategorički imperativ. Kant smatra kako se sve prirodne obdarenosti čovjeka koje su usmjerene na upotrebu njegova uma, pa tako i sloboda mišljenja, mogu potpuno razviti samo u vrsti, a ne u jedinki.³³ Ljudi su, stoga, pozvani dati svoj obol tom razvoju, a osim toga, prosvjećenost je, po Kantovu mišljenju, blago koje ljudski rod izvlači iz samoživih težnji.³⁴ Kada javno koristimo vlastiti um, mi ne djelujemo samo kao čovjek, već aktualiziramo čovječnost u vlastitoj osobi. Da bi um mogao razviti svoj potencijal, odnosno potencijal čovječanstva kao takvog, potrebni su mu, kako Kant navodi, pokušaji koji se kao oblik prosvjećenosti uma prenose s naraštaja na naraštaj. Umu su, kako navodi Kant u *Kritici rasudne snage*, potrebni pokušaji, prakse i upute kako bi napredovao u svijetu. Cilj je doći do onog stupnja razvoja koji potpuno odgovara svrsi ljudske prirode.³⁵ Ključan je postupak u tom procesu antagonizam – shvaćen kao sukob mišljenja i stavova – odnosno spremnost suprotstavljanja postojećem/prevladavajućem mišljenju koje nije ukorijenjeno

22
Ibid., str. 15.

23
I. Kant, »Odgovor na pitanje Što je to prosvjetiteljstvo?«, str. 35.

24
Ibid., str. 36.

25
I. Kant, *Kritika praktičkoga uma*, str. 77.

26
I. Kant, »Odgovor na pitanje Što je to prosvjetiteljstvo?«, str. 36.

27
Ibid.

28
Ibid.

29
Ibid., str. 37.

30
Ibid., str. 38.

31
Ibid., str. 39.

32
Ibid.

33
I. Kant, »Ideja opće povijesti s gledišta svjetskog građanstva«, str. 20.

34
Ibid.

35
Ibid., str. 21.

u umu. Odnosno, kako Kant kaže, tu je riječ o nedruževnoj druževnosti ljudi. Nedruževna druževnost ljudi proizlazi iz ideje jednakosti odnosno iz osviještenosti o sebi/čovjeku kao svrsi.³⁶ Sloboda govora u tom procesu ima ključnu ulogu jer se sloboda govora shvaća kao način djelovanja uma u svijetu.³⁷

Helga Varden u svom tekstu »A Kantian Conception of Free Speech« navodi da Kantova koncepcija slobode govora pretpostavlja komunikaciju koja omogućuje recipročnu vanjsku slobodu, što znači da moramo pronaći način interakcije koji je u skladu sa svačijom vanjskom slobodom (to osigurava javno pravo). Da bi se sloboda mogla ostvariti, recipročnost treba biti regulirana moralnim zakonom.³⁸ Javno pravo, po Kantu, zahtjeva da univerzalni zakon slobode, a ne bilo čiji proizvoljni izbori, recipročno reguliraju međudjelovanje vanjske slobode pojedinca, pa samim time i slobode govora. Sve to nas uvodi u ideju Kantova pravnog nauka odnosno ideju države koja se shvaća kao ideja uma jer je stvaranje države omogućilo čovjeku izlazak iz stanja pod skrbištvom prirode u stanje slobode.³⁹

Ulogu slobode govora u uspostavi legitimne i pravedne političke zajednice

Da bismo uopće mogli sistematično razumjeti Kantov pravni nauk, koji se ogleda u njegovoj ugovornoj i državotvornoj teoriji, potrebno je uzeti u obzir kako Kant razlikuje prirodno pravo, koje počiva na samim principima *a priori*, i pozitivno (statutarno) javno pravo, koje proizlazi iz volje zakonodavca.⁴⁰ S obzirom na to da su, za Kanta, ideja države i ideja društvenog ugovora zapravo ideje uma, u praktičkom realitetu tražit će se pomirenje prirodnog i pozitivnog prava u idealom obliku. Cilj je tog pomirenja formiranje prostora slobode. Sloboda je, kako smo i ranije naveli, jedino prirodno pravo koje je shvaćeno kao neovisnost o nečijem prisiljavajućem htijenju. Međutim, u pravnom sustavu sloboda se shvaća kao sloboda samo ako može supostojati sa slobodom svih drugih.⁴¹

»Pravo je ograničenje slobode svakoga na uvjete mogućnosti slaganja sa slobodom svakoga drugog, ukoliko je ova moguća prema općem zakonu; a javno pravo je skupina izvanjskih zakona, koji čine mogućim jedno takvo opće slaganje.«⁴²

Pozitivno odnosno javno pravo vrši ranije spomenuto pomirenje jer upravo skup izvanjskih zakona omogućava slaganje slobode jednog sa slobodom svakog drugog u političkoj zajednici. Kada je omogućeno slaganje sloboda, ostvarena je politička zajednica kao iskaz samog čistog zakonodavnog uma *a priori*.⁴³

U svom djelu *Metafizika ćudoređa* Kant, stoga, i iznosi teoriju države u njenom idealnom obliku.

»Država jest savez mnoštva ljudi koji je podvrgnut pravnim zakonima. Ako su oni kao zakoni a priori nužni, tj. ako sami od sebe proizlaze iz pojmova izvanjskog prava uopće (ako nisu statutarni), ona ima oblik države općenito, tj. ona je idealna država, kakva treba biti po čistim pravnim principima, a ta ideja služi kao smjernica (norma) za svako zbiljsko povezivanje u zajednicu (dakle s obzirom na unutrašnje uređenje).«⁴⁴

Shvaćena na takav način, politička zajednica omogućava aktualizaciju načela *a priori* odnosno slobodu svakog člana kao čovjeka, jednakost svakog sa svakim kao podanika i samostalnost svakog člana zajednice kao građanina. To su načela *a priori* koja omogućavaju utemeljenje države.⁴⁵ Slijedom toga, Kant i navodi da društveni ugovor kao ideja uma ima svoj praktički realitet jer obve-

zuje svakog zakonodavca da donosi zakone kao da su proizašli iz ujedinjene volje cijelog naroda.⁴⁶

Čin kojim se narod sâm konstituira u državu proizlazi iz ideje izvornog ugovora kojim se svi u narodu (lat. *omnes et singuli*) odriču svoje izvanjske slobode da bi je odmah ponovno zadobili kao članovi zajednice odnosno države.⁴⁷ Prije stupanja u državu, čovjek je prakticirao divlju bezakonsku slobodu koja, iako prirodno pravo, predstavlja stalni izvor opasnosti za čovjeka. Sloboda predstavlja opasnost za čovjeka uvijek kada nije pod vodstvom uma, a u prirodnom stanju um ne može dobiti priliku za aktualizaciju jer je prirodno stanje zapravo stanje nagnuća odnosno stanje neprepoznavanja slobode kao prava. To sve mijenja država kao ideja uma izgrađena na ugovoru koji je također ideja uma.

U *Metafizici čudoređa* Kant, dakle, iznosi metafizičke i transcendentalne temelje koji legitimiraju državu i njeno vršenje vlasti, ali i razloge zašto norme idealne političke zajednice imaju za cilj upravljati našom vanjskom slobodom. Te se norme artikuliraju u zakonima i institucijama. U idealnoj državi, te norme i institucije trebaju biti u skladu s načelima uma i konceptom prava upravo iz razloga što su pravedni zakoni oni koji su istinski univerzalni. Država kao ideja uma je, stoga, shvaćena kao sustav koji bi trebao osigurati prakticiranje građanske slobode kao stvarne slobode odnosno kao poravnavanje unutarnje i vanjske slobode. Tu nema prostora za ograničenje slobode jer država izgrađena na ideji uma nije ugroza slobode već omogućitelj slobode. U takvom odnosu nije dopustivo reći da je čovjek žrtvovao dio svoje prirodne izvanjske slobode nekoj svrsi, nego je on posve napustio slobodu divljeg bezakonja da bi svoju slobodu u istom opsegu pronašao u zakonskoj ovisnosti, tj. u pravnom stanju jer ta ovisnost proistječe iz njezove vlastite zakonodavne volje.⁴⁸ Država tako predstavlja građansko stanje odnosno pravno stanje koje je, kao oblik javnog prava, sustav zakona za neki narod.⁴⁹ Riječ je o zakonima koji su rezultat opće sjedinjujuće volje svih članova koji čine političku zajednicu odnosno državu.

Međutim, ako je država iskaz uma, a to znači i iskaz slobode njen autoritet treba biti neupitan i neosporan i to je razlog zašto se Kant protivi revoluciji i pobuni jer »kako se buniti protiv uma samog? Ipak, Kant nudi idealnu teoriju,

36

Immanuel Kant, »Nagađanje o početku povijesti čovječanstva«, u: I. Kant, *Pravno-politički spisi*, str. 43–57, ovdje str. 50.

37

K. Sweet, »Kant on Free Speech«.

38

Helga Varden, »A Kantian Conception of Free Speech«, u: Deirdre Golash (ur.), *Free Speech in a Diverse World*, Springer, New York 2010., str. 39–54.

39

I. Kant, »Nagađanje o početku povijesti čovječanstva«, str. 50.

40

I. Kant, *Metafizika čudoređa*, str. 33.

41

Ibid.

42

Immanuel Kant, »O općoj izreci: To bi u teoriji moglo biti ispravno, ali ne vrijedi u

praksi«, u: I. Kant, *Pravno-politički spisi*, str. 59–97, ovdje str. 74.

43

Ibid.

44

I. Kant, *Metafizika čudoređa*, str. 105.

45

Vidi više: I. Kant, »O općoj izreci«, str. 75–81; I. Kant, *Metafizika čudoređa*, str. 106.

46

I. Kant, »O općoj izreci«, str. 81.

47

I. Kant, *Metafizika čudoređa*, str. 107.

48

Ibid.

49

Ibid., str. 103.

a mi živimo u realnom svijetu pa je temeljno pitanje kako već u uspostavljenoj državi zakone i institucije učiniti pravednijima?⁵⁰ S obzirom na to da Kant odbacuje nasilje, revoluciju i pobunu kao načine poboljšavanja sustava, jedino što ostaje kao oblik kritike državi koja ide u smjeru ne-uma i ne-slobode je, kako ćemo vidjeti, sloboda govora. Jer, iako čovjek nema pravo na pobunu, čovjek ima pravo ukazati na nepravdu. Kant navodi kako to pravo proizlazi iz prirođenog prava čovjeka na slobodu. Pravo slobode se tako potvrđuje kao jedino izvorno ljudsko pravo jer je riječ o jedinstvenom mjerilu uma za sva ostala prava, a njenu aktualizaciju omogućava država.⁵¹ Kant, stoga, navodi da se sa svih strana čuje zapovijed 'ne razmišljaj' te nastavlja, »to kaže časnik 'Na razmišljajte, vježbajte!', to kaže svećenik 'Ne razmišljajte, nego vjerujte!'«.⁵² Po njemu, samo jedan vladar na svijetu kaže »razmišljajte koliko hoćete i o čemu god hoćete, ali se pokoravajte!«⁵³ – taj vladar jest država.

Kant ovdje balansira između (ne-idealne) državne regulative i prava pojedinca pa navodi da čovjek, zbog zaštite slobode kao prava, ima pravo na slobodu govora (izražavanja) kojom bi ukazao na nedostatke državnog upravljanja. Kant to argumentira dvojako. Prvi argument odbacuje pretpostavku nepogrešivosti vladara. Pretpostavljati kako poglavar/država ne može pogriješiti, zapravo bi značilo da poglavar/država ima nadljudske sposobnosti, što nikako ne može biti točno. Stoga je onaj poglavar koji zabranjuje slobodu govora, po Kantovu mišljenju, iracionalan.

»Jer, pretpostavljati da poglavar niti može griješiti niti biti neupućen u neku stvar, značilo bi predstavljati ga kao da je pomilovan nebeskim nadahnućem i uzdignut iznad ljudskog roda.«⁵⁴

Drugi se argument zasniva na pretpostavci pogrešivosti i promjenjivosti zakona jer, kako nam iskustvo kaže, nijedan zakon nije vječan ni nepromjenjiv pa ga tako i ne treba shvaćati.⁵⁵ Kant tu poseban naglasak stavlja na religijska pitanja i navodi kako narod sebi treba omogućiti napredovanje u vjerskim uvjerenjima. S obzirom na to da sloboda govora pretpostavlja proces mišljenja, čovjek treba sebi dati za pravo mogućnost ispravljanja nekih starih zabluda, a koje je ponovno promišljanje otklonilo. Otvorenost mišljenja i sloboda govora svrhovito usmjerava ljudski rod u smjeru razvoja i napredovanja.

Kantova država koja je izgrađena na ideji uma odnosno ugovorno definirana država slobodu govora (pogotovo onu kojom podanik ukazuje na nepravdu poglavaru), stoga, nikada ne smije dovesti u pitanje jer to pravo osigurava legitimitet državne vlasti. Ono štiti i sva ostala prava u državi od *Hobbesova apsolutizma* jer služi kao korektor vladajućoj strukturi.⁵⁶ Ipak, sloboda govora, koja je u državi shvaćena kao pozitivno pravo, traži, kako Kant navodi, naklonost samog vladara. Dakle, sâm vladar/poglavar treba omogućiti prostor slobode da bi podanik mogao javno kritizirati one mjere, zakone, pravila ili odluke koje mu izgledaju nepravedne. To je potrebno kako za podanike, jer time mogu prakticirati slobodno i svoj um i svoj govor, tako i za poglavara koji na taj način dolazi do novih saznanja o svojim podanicima koja ne bi bila razotkrivena da nije dopustio da duh slobode iskaže svoje mišljenje.⁵⁷

Međutim, poglavar tu zapravo nema izbora. Poglavar, ako želi biti legitiman, ne može osporiti slobodu govora kojoj je za cilj ukazati na neku nepravdu jer bi time upao u proturječje sa samim sobom. Kako Kant navodi, »upravo bi sam poglavar, kad bi znao za nepravdu, u duh predstavljača narodne volje, tu nepravdu ispravio«.⁵⁸ Osim toga, zašto bi se poglavar bojao samostalnog i javnog mišljenja svojih podanika odnosno građana ukoliko im je cilj – javno dobro

– zajednički? Jer, kako Kant navodi, cilj je iznošenja neslaganja s vladarom ispravljanje odnosno poboljšanje zakona u skladu s normama univerzalnosti.⁵⁹

U svakoj zajednici, stoga, treba biti poslušnost pod mehanizmom državnog ustava prema prinudnim zakonima, ali istodobno treba postojati duh slobode, budući da svatko u svemu onome što se odnosi na ljudsku dužnost treba umom biti uvjeren da je ta prinuda pravovaljana, da se time ne bi upalo u proturječje sa samim sobom. Sloboda govora shvaćena na taj način smatra se krajnjim jamstvom ili zaštitom prava ljudi u državi. Vlast koja predstavlja volju građana, a opet volju nikoga posebno, ne može zabraniti slobodu govora jer se ne može ni pomisliti da bi građani kao građani pristali na to. Jer, kako Kant piše, »ono što narod sam o sebi ne može odlučiti, to također o narodu ne može odlučiti ni zakonodavac«.⁶⁰

Zaključak

Promišljati o slobodi govora u Kantovoj filozofiji zapravo znači promišljati o Kantovoj filozofiji uopće. Sloboda govora, koja u sebi neizostavno uključuje slobodu mišljenja, slobodu izražavanja pa posljedično i slobodu djelovanja, daje smisao pojmu slobode uopće. Jer, kakva je to sloboda, ako subjekt slobode slobodno ne misli, slobodno ne govori i ne djeluje slobodno? Kada Kant govori o slobodnom čovjeku, on zapravo govori o moralnom čovjeku, a kada govori o moralnom čovjeku, govori o umnom čovjeku. Slijedom toga, Kantova ideja slobode neodvojiva je i od ideje ljudske moralnosti. Samo moralan čovjek može biti slobodan, a samo slobodan čovjek može biti moralan. Nerazdvojjivost morala, uma i slobode, čovjeka izdvaja i čini posrednikom između fenomenalnog i noumenalnog svijeta. Odnosno posrednikom između čovjek kao individue i čovjeka kao čovječstva. Kada sloboda opstoji izvan uma odnosno izvan morala, ona je divlja i opasna i ne može se ostvariti u potpunosti. Za svoje ostvarenje, sloboda traži povratak vlastitom izvoru, odnosno umu.

Kant ima velika očekivanja od čovjeka, ali ne traži nemoguće. Traži, kada se gleda iz perspektive etike, pronalaženje drugoga u sebi čime se otvara prostor i drugim idejama uma (društveni ugovor i država) koje služe kao nadogradnja čovječstva u čovjeku i svijetu. Sve su to elementi koji uokviruju mogućnost slobode odnosno prikazanju noumenalnog svijeta u fenomenalnom svijetu. Aktualizacija univerzalnog uma u individualnoj razumnosti.

50
K. Sweet, »Kant on Free Speech«.

51
Ibid.

52
I. Kant, »Odgovor na pitanje Što je to prosvjetiteljstvo?«, str. 36.

53
Ibid.

54
I. Kant, »O općoj izreci«, str. 87.

55
Ibid., str. 88.

56
K. Sweet, »Kant on Free Speech«.

57
I. Kant, »O općoj izreci«, str. 89.

58
Ibid., str. 88.

59
K. Sweet, »Kant on Free Speech«.

60
I. Kant, »O općoj izreci«, str. 88.

Koju ulogu u tome ima sloboda govora? Sloboda govora, kako smo je prikazali u ovom radu, djeluje na korist osobnog razvoja jer nas aktualizira kao čovjeka, djeluje na korist razvoja čovječanstva jer ostavlja svjetlo da se čovjek budućnosti može lakše snaći, ali služi i kao najvažnija forma društvene odgovornosti u procesu izgradnje legitimne i pravedne političke zajednice.

Sloboda govora, koju Kant shvaća kao političko pravo koje nijedan vladar ne može dovesti u pitanje bez da u pitanje ne dovede svoju racionalnost i legitimnost, stoga, ima ulogu prosvjetljenja. Kako za sadašnje, tako i za buduće generacije. A zabranjivanje slobode govora, ne samo da onemogućuje proces prosvjetljivanja ili slijeđenje uma nego i uskraćuje ljudima njihovo pravo na ljudskost.⁶¹ Sloboda govora je lučonoša, čak i u vremenima tame jer sloboda govora i prosvjetljenje mogu opstojati čak i društvima koja nisu slobodna, isto kao što slobodno društvo ne treba nužno prosvjećene i čestite građane.⁶² Možda ne treba prosvjećene i čestite građane, ali treba hrabrost pojedinca koji će usprkos i u inat koristiti vlastiti razum na način da će svjedočiti univerzalnost uma bez obzira na to koliko to zastrašujuće i izazovno bilo. To i jest funkcija javne upotrebe uma. No, čovjek to ne radi samo za sebe nego i, kao i uvijek u prakticiranju slobode govora, čovjek to radi za javno dobro, za zajednicu – a kod Kanta i za buduće generacije, tako da se čovječanstvo iz vlastite osobe prelije na čovječanstvo budućih generacija. Sloboda govora utemeljena u Kantovu poimanju slobode uopće spaja ono sadašnje i ono buduće, ono individualno i ono univerzalno, ono idealno i ono realno.

Marita Brčić Kuljiš

Freedom of Speech in Immanuel Kant's Philosophy

Abstract

Freedom of speech has not been treated systematically or exhaustively in the philosophy of Immanuel Kant, but it is undoubtedly a central theme of his political philosophy. In order to understand freedom of speech within his philosophy, it is essential to consider the complexity of his understanding of freedom in general, as well as the specifics of freedom of speech itself. If we assume that freedom of speech involves articulating one's own reasoned and clear position to an interlocutor/public/audience, then it becomes clear that understanding freedom of speech in Kant's philosophy requires an understanding of his concept of freedom in general, an elucidation of the public sphere, the distinction between public and private law, a comprehension of his legal theory, the idea of the state, and so on. However, a full understanding of the concept of freedom of speech in Kant's philosophy, like any other concept, cannot be achieved without considering the distinction and overlap between phenomenon and noumenon as two key determinants of his philosophy. Since, according to Kant, freedom of speech is an innate and positive right, this text will present freedom of speech from two perspectives. The first perspective concerns the role of freedom of speech in the personal development of the individual as well as in the progress of the human species, while the second perspective concerns the role of freedom of speech in the building of a legitimate and just political community.

Keywords

Immanuel Kant, freedom, freedom of speech, enlightenment, legitimacy

61

H. Varden, »A Kantian Conception of Free Speech«, str. 50.

62

Vidi više u: Chris W. Surprenant, *Kant and the Cultivation of Virtue*, Routledge, New York 2014.